

УДК 94(477.4)"1905/1914"

Михайло Гаухман
(м. Луганськ)

РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЩОДО ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905 – 1914 РР.)

У статті проаналізовано діяльність місцевої адміністрації Правобережної України щодо польського питання на початку ХХ ст. Зроблено висновок про неефективність російської політики з протидії польському проекту, яка супроводжувалася правовими обмеженнями поляків і католицької церкви.

Ключові слова: національна політика, польське питання, національний проект, національні практики, Правобережна Україна.

Сучасна Україна є поліетнічною та поліконфесійною державою. Відтак, актуальним для сьогодення є історичний досвід співіснування різних етноконфесійних спільноти на українських землях. Одним із поліетнічних і поліконфесійних регіонів України була на початку ХХ ст. Правобережна Україна. Громадське життя регіону позначено конструюванням національних проектів недержавних націй – українського, єврейського та польського проектів, – які зазнавали протидії з боку місцевої адміністрації, що обстоювала російський національний проект, проект "великої російської нації".

Національну політику Російської імперії ми розглядаємо крізь призму конкуренції "національних проектів". Концепція "національних проектів" є продовженням "конструктивістської" концепції нації як "уявленої спільноти" Б. Андерсона [1]. Застосування концепції "національних проектів" дозволяє визначити роль національної еліти, інтелектуалів і бюрократів у процесі конструювання націй та конкуренції різних національних еліт між собою. Поняття "національний проект" було введено в історіографію української історії Р. Шпорлюком та О. Міллером [2; 3; 4]. Ці історики розуміють під "національними проектами" теоретичну й практичну діяльність національних еліт, інтелектуалів і бюрократів, спрямовану на "конструювання" певних націй.

Однак в історіографії, по-перше, недостатньо висвітлено національне питання в Російській імперії на початку ХХ ст., коли національні рухи стали масовими, по-друге, не з'ясовані практики націотворення та способи проведення національної політики на окремих національних окраїнах Російської імперії, як-от на Правобережній Україні, по-третє, не визначене місце політики щодо національних проектів недержавних націй у загальній політиці Російської імперії в царині національного питання. Відтак, наше дослідження присвячено російській політиці в царині польського питання на Правобережній Україні початку ХХ ст.

Польське питання на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. визначалося тим, що після Січневого повстання (1863 –1864 рр.) було введено обмежувальне законодавство проти поляків. Антипольські закони Олександра ІІ зберігали чинність і на початку ХХ ст. Основою антипольського законодавства були два закони. Першим із них, (законом від 10 грудня 1865 р.,) були введені обмеження на польське землеволодіння. Відтоді польським поміщикам заборонялося продавати землю полякам. Отримувати землю від польських поміщиків мали право винятково їхні прями спадкоємці [5, № 42759]. Другим обмежувальним заходом була заборонена польської освіти законом від 3 квітня 1892 р. про заборону таємного навчання в Західному краї [6, № 8486]. Метою виключного законодавства проти поляків було позбавлення польської шляхти та польської інтелігенції, провідних верств польського націотворення домінуючого становища в Південно-Західному краї.

Під час Першої російської революції (1905 – 1907 рр.) російський уряд узяв курс на реформи, включно з переглядом національної політики в напрямку послаблення правових обмежень за етнічними й конфесійними ознаками. Зміна урядового курсу щодо польського питання відбувалася в контексті здійснення земської реформи. Адже внаслідок Січневого повстання земська реформа не була введена в Західному краї. У лютому 1905 р. на засіданні Кабінету міністрів поставлено питання про реформування земства та поширення реформованого земського устрою на Західний край. Під час спеціального розгляду питання про земську реформу в Західному краї в листопаді 1906 р. урядовці констатували, що закон від 10 грудня 1865 р. досяг своєї мети: станом на 1906 р. польські поміщики втратили близько половини своєї земельної власності та поступилися за площею земельної власності поміщикам-неполякам. Земська реформа, на думку МВС, повинна бути введена в Західному краї, не чекаючи на загальну реформу земського устрою. Однак уряд мав урахувати "особливі місцеві умови", тобто встановити правову дискримінацію поляків у земствах [7, арк. 183-185]. Окрім ініціативи щодо земства в західних губерніях, 24 грудня 1906 р. уряд припинив чинність закону від 3 квітня 1892 р. про заборону таємного навчання в Західному краї (остаточно скасований Державною Думою 21 травня 1907 р.) [8, стб. 898-922]. Унаслідок Першої російської революції російський уряд удався до спроб обмеженої реформи національної політики щодо польського питання, але не відмовився від дискримінації поляків.

У період "столипінської реакції" російський уряд ініціював земську реформу в Західному краї. Урядовий законопроект передбачав, по-перше, розподіл виборців за двома національними куріями – польською та "російською" (непольською), по-друге, положення про призначення винятково росіян на керівні посади в земствах, по-третє, окремих порядок обрання представників від духовництва [9, с. 82-84]. Друга і третя пропозиції не були підтримані Державною Думою. Думський законопроект, що мав на меті "забезпечення в земському управлінні справедливих інтересів російського населення", був підписаний Миколою II 14 березня 1911 р. [10, № 34903].

Одним із напрямків російської національної політики було обмеження діяльності Римсько-католицької церкви (далі – РКЦ), що оцінювалася бюрократією як провідник польського націоналізму [11, арк. 11зв.]. Заходи тиску на управління Луцько-Житомирської діоцезії РКЦ, що охоплювала Правобережну Україну, припав на 1911 р., коли помер єпископ К.-А. Недзьялковський, який установив приязні відносини з російським урядом під час керівництва єпархією (1901–1911 рр.) [12, арк. 2зв.-3].

Після смерті К.-А. Недзьялковського в червні-липні 1911 р. була проведена урядова ревізія діловодства Луцько-Житомирського єпархіального управління. Ревізія виявила численні порушення віросповідного законодавства Російської імперії, покликаною регламентувати всі сторони діяльності релігійних організацій. Основні правові порушення були такі: 1) ведення діловодства не державною, російською, а польською мовою; 2) викладання вірним католицького Закону Божого польською мовою, а не російською, яка вважалася рідною мовою місцевого населення, тобто українців-католиків; 3) прийом вірних у незареєстровані "рожанцеві братства" та нагородження медальйонами без дозволу адміністрації; 4) зведення каплиць без дозволу уряду; 5) примус батьків до хрещення за католицьким обрядом дітей із мішаних (православно-католицьких), шлюбів; 6) утримання таємних монастирів для дітей з православних сімей [13, арк. 1-69зв.].

Навряд чи порушення віросповідного законодавства з боку РКЦ були невідомими російській владі до ревізії управління Луцько-Житомирської діоцезії. Причому ревізія 1911 р. стосувалася діловодства єпархіального управління та не спрямовувалася на перевірку фактів порушення законодавства на місцях, за винятком перевірки таємних монастирів у Житомирі. До того ж нам невідомі жодні свідчення про пошук правопорушників і притягнення їх до адміністративної або карної відповідальності. Відтак, ревізію 1911 р. варто розглядати як засіб адміністративного тиску на керівництво Луцько-Житомирської діоцезії РКЦ. Метою шантажу було нове керівництво єпархії: ієрархи повинні були виявляти лояльність до російського уряду

під загрозою притягнення до відповідальності за порушення віросповідного законодавства.

Національний проект недержавної нації спрямований на "націоналізацію" етнічної або етноконфесійної спільноти зусиллями національної еліти, інтелектуалів-націоналістів. Національний проект сполучає "теорію" та "практику" націотворення, національну дискурсивну формацію (групу висловлювань щодо певної нації та комунікативні зв'язки національної громадськості) та національні практики.

Наявність взаємозв'язку між національною дискурсивною формацією та національними практиками дозволяє національному проекту змінюватися відповідно до політичної ситуації та підтримувати сполучення між національною елітою й народною масою. Польський національний проект початку ХХ ст. на Правобережній Україні виявлявся переважно в двох практиках: 1) Преса; 2) Культурно-просвітницький рух.

Практики націотворення, національні практики в національних проектах, недержавних націй Російської імперії характеризуються нами за чотирма групами відносин: 1) Внутрішні відносини національного проекту; 2) Відносини між національним проектом і загальноросійською опозицією; 3) Відносини між національним проектом і урядом; 4) Відносини між національним проектом і народною масою, спільнотою, що "націоналізується". Національна політика здійснювалася в рамках відносин між національним проектом і урядом та відносин між національним проектом і народними масами.

Внутрішні відносини польського проекту характеризувалися "елітарністю" та "конкурентністю". Поняттями "елітарність" і "егалітарність" позначаємо спосіб рекрутування національної еліти та її позицію щодо народних мас. В "елітарних" національних проектах еліта знаходиться в привілейованому станово-класовому становищі відносно народної маси. Елітарний характер еліти обумовлюється її аристократичним походженням. Елітарний національний проект утворюється дискурсивною стратегією творення нації за моделлю "ієрархічної нації", а не за моделлю "республіканської нації", як в егалітарному національному проекті.

Польський проект на Правобережній Україні був елітарним через особливості соціальної структури польського населення. Польську еліту складали вихідці з дворянства, а переважна більшість поляків регіону були селянами. Польські культурно-просвітницькі товариства діяли серед міщан, а польська шляхта зберігала своє провідне політичне становище. Польські політики з Києва мешкали переважно в центрі міста, що підтверджує високе соціальне становище представників польської громадськості [14, арк. 6-7].

Виходячи з елітарності польського націоналізму, російська влада визначала місцевих поляків не як націю, а як партію, представлену вихідцями зі шляхти, відділену від польського селянства, позначеного бюрократією як спольщені й покатоличені "малороси" [15, арк. 25; 16, арк. 52]. Елітарність, з одного боку, посилювала польський проект, надаючи йому соціальну базу у вигляді солідарної групи інтелектуалів-шляхтичів, а з іншого - послаблювала проект, бо обмежувала залучення народної маси до польського націотворення.

"Конкурентність" польського проекту полягала в протиставленні політичних доктрин. Польський проект на Правобережній Україні був представлений консервативним, націонал-демократичним і соціалістичним напрямками. Польський консерватизм виявлявся в т. зв. "крайовстві" польської шляхти, яка обстоювала політичну легальність і місцевий патріотизм. Консервативні настрої та "крайовство" були поширені серед польських поміщиків [17 с. 358]. Місцевий консерватизм політично оформився у вигляді "Polskie stronnictwo krajowe w guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej" [18, с. 200-201]. Націонал-демократичний напрямок на Правобережжі відбивався в діяльності польських культурно-просвітницьких товариств ("Освятя" та "Полонія") та місцевого відділення націонал-демократичної партії "Polskie stronnictwo narodowe na Rusi", а також на шпальтах газети "Dzennik Kijowski".

Відносини між польським національним проектом і загальноросійською опозицією, "визвольним рухом" характеризувалися "закритістю". Під "закритістю" національного проекту розуміємо відсутність співпраці між російським визвольним рухом і національним проектом недержавної нації, попри його опозиційність. "Закритість" національного проекту обумовлена відмовою національної еліти від сподівань, що спільна боротьба із загальноросійською опозицією сприятиме задоволенню інтересів недержавної нації. Польські політичні сили на Правобережній Україні не співпрацювали з "визвольним рухом". Під час Першої російської революції здійснювалися спроби зближення між польською та російською громадськістю: у 1905 р. у Києві постало польське відділення кадетської партії - "Polskie stronnictwo konstytucyjono-demokratyczne Ukrainy", але в 1906 р. польські кадети втратили свій вплив серед польського громадянства [19, с. 78-81]. Перевагу здобули націонал-демократи, які прагнули досягнути компромісу з російським урядом, пропонуючи лояльність в обмін на автономію Царства Польського.

Відносини між польським проектом і російським урядом характеризувалися "опозиційністю". Російський уряд, з позиції націоналістів недержавних націй, був ворожим щодо інтересів цієї недержавної нації. Ворожість уряду до певної недержавної нації виявлялася або в запереченні національної самобутності цієї спільноти, або в правових обмеженнях щодо представників національної спільноти. Другий випадок стосувався польського населення Правобережної України. Підставою правових обмежень поляків були етнічне походження та католицьке віросповідання. Російський уряд оцінювався польською громадськістю негативно, а польська громадськість оцінювалася місцевою адміністрацією – як русофобська [14, арк. 12; 20, арк. 4].

Відносини між польським проектом і народною масою характеризувалися "масовістю". Масовість є неодмінною ознакою всіх національних проектів. Націоналісти конструюють націю, що охоплює всі страти "націоналізованої" спільноти. Масовий характер національного проекту практично реалізується в діяльності культурницьких товариств і політичних партій, створених національною елітою для "націоналізації" народних мас. Масовість польського проекту виявлялася в культурницькому русі: діяльності товариства "Освята", клубів "Огниво" й "Огнісько", мережі студентських товариств "Полонія" та "Філареція", а також у діяльності учнівських і робітничих гуртків.

Місцева адміністрація втручалася у відносини між польським проектом і польським населенням. Прикладом цього були репресивні заходи бюрократії проти мережі культурницьких товариств "Освята" на Правобережній Україні. Революційні події 1905 р. змусили владу піти на поступки громадськості. Такою поступкою було поява "Тимчасових правил про товариства і спілки" від 4 березня 1906 р., за якими дозволялася легальна діяльність громадських організацій, зокрема й національних товариств [21, № 27479]. Скориставшись цим дозволом, представники польської інтелігенції Києва заснували товариство "Освята", що було зареєстроване київською губернською адміністрацією 14 липня 1906 р. Указом Сенату від 9 вересня 1909 р. було остаточно припинено існування мережі "Освяти" на Правобережній Україні. Польські товариства, за указом сенату, загрожували національній політиці в Південно-Західному краї. Польських національний рух як вияв польського націоналізму, не був небезпечним для влади через малочисельність польського населення Правобережжя. Поляки Південно-Західного краю являли собою, згідно з указом, не націю, а партію ("термін "поляк" [є. – М. Г.] не стільки терміном етнографічним, скільки політичним") [15, арк. 24-25зв.]. Метою діяльності польських організацій влада вбачала в прагненні ополячити українське населення. Первинний текст указу стосувався винятково київської "Освяти". Водночас, Сенат розглядав скарги від керівництва подільської та волинської "Освяти", яким було відмовлено в реєстрації відповідно 23 серпня 1906 р. і 9 квітня 1907 р. [15, арк. 22-23]. Позаяк рішення Сенату щодо київської, волинської та подільської "Освяти" були однотипними, указ щодо київської "Освяти" набув загального значення для польського руху на Правобережній Україні.

Заборона діяльності "Освяті" в Південно-Західному краї не поставила крапку в історії польського руху на Правобережжі. На зміну "Освяті" прийшли неформальні товариства, клуби та гуртки, до яких належали клуби "Огниво" й "Огнісько" та мережа осередків і гуртків "Полонії". Польські культурно-просвітницькі товариства поширювали свою діяльність переважно на студентську молодь. Масовий характер товариства "Полонія" виявлявся в її багаторівневій структурі. Ядро "Полонії", "коло сеньйорів", утворювали багаторічні активісти польського руху. Другий рівень структури "Полонії" складався зі студентських товариств – власне "Полонії", "Корпорації" та "Лехії". Третій рівень "Полонії" утворювався шкільними й робітничими гуртками. Місцева адміністрація не наважувалася закрити польські неформальні товариства. Адже тоді б польський рух перейшов у підпілля, а відтак – не підлягав би поліційному контролю [22, арк. 6-10].

Посилення поліційного контролю за польськими товариствами відбулося на тлі активізації громадського життя Російської імперії після вбивства прем'єр-міністра П. Столипіна в 1911 р. та початку виборчої кампанії до IV Державної Думи в 1912 р. Місцева адміністрація обґрунтовувала посилення контролю за польською громадськістю в 1912 р. наближенням п'ятдесятих роковин Січневого повстання (1863 – 1864 рр.), що могло послужити приводом до активізації польського руху [22, арк. 2]. Водночас під час Балканських війн (1912–1913 рр.) жандарми констатували поширення проавстрійських настроїв серед польського населення [23, арк. 199зв.]. Російська влада вбачала в поляках потенційних ворогів, які могли перейти на бік Австро-Угорщини в разі початку європейської війни.

Таким чином, російський уряд спрямовував свої зусилля на протидію польському націотворенню. Адже польське населення оцінювалося бюрократією як нелояльне до Російської імперії. Російська національна політика щодо польського питання здійснювалася за трьома напрямками: 1) правова дискримінація польської еліти; 2) політико-правові обмеження Римсько-католицької церкви; 3) боротьба з "польським національним проектом". Основним предметом діяльності політичної поліції на Правобережній Україні був польський культурно-просвітницький рух, проти якого застосовувалися нагляд і репресії. Однак у місцевій адміністрації не було ефективних способів протидії польському проекту. Для боротьби з польським націотворенням російському уряду доводилося продовжувати застосування правових обмежень щодо польського населення та Римсько-католицької церкви, які були запроваджені після Січневого повстання (1863–1864 рр.).

Перспективними напрямками подальшого дослідження російської національної політики на Правобережній Україні початку ХХ ст. є, по-перше, взаємодія між місцевою адміністрацією та проурядовими силами, правими партіями та Російською православною церквою, у впровадженні російського національного проекту, по-друге, порівняння російської політики стосовно українського, єврейського та польського питання.

Список використаних джерел та літератури

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; [пер. з англ. В. Морозов]. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
2. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Роман Шпорлюк; [пер. з англ.] // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 74-87; № 12. – С. 53-65.
3. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
4. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Б. и., 1867. – Т. XL: 1865. Отделение второе. – № 42510-42860.

6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Б. и., 1895. – Т. XII: 1892. – № 8215-9216.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі –ЦДІАК України), ф. 442, оп. 656, спр. 132, ч. I, 211 арк.
8. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты 1907 год. Сессия 2-я. – СПб.: Б. и., 1907. – Т. 2. Заседание 31-53 (с 1 мая по 2 июня). – 1610 стб.
9. Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва. 1907-1912 гг. Составлен канцеляриею Государственной Думы. – СПб.: Б. и., 1912. – Часть вторая. Законодательная деятельность. – 708+IV с.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Б. и., 1914. – Т. XXXI: 1911. – № 34629-36390.
11. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 497, 36 арк.
12. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 35, 20 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 861, спр. 218, 149 арк.
14. Державний архів Російської Федерації, ф. 102, оп. 244, спр. 149 ч. 32 арк. Б, 70 арк.
15. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 679, 26 арк.
16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 637, спр. 545, 61 арк.
17. Липинський В. Лист до Михайла Грушевського [13.VIII.1908 р.] / В'ячеслав Липинський // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 1. – С. 357-359.
18. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія? / Наталія Черкаська // Український археографічний щорічник: збірник наукових праць. – К., 2007. – Випуск 12. – С. 186-206.
19. Jurkowski R. Polacy z gubernji wolynskiej w wyborach do I Dumy panstwowej (1906) i Rady panstwa (1906, 1909, 1910) / Roman Jurkowski // Ukrainica-Polonia. – К.-Житомир, 2007. – Т. I. – С. 77-95.
20. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2962, 30 арк.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Б. и., 1909. – Т. XXVI: 1906. Отделение первое. – № 27173-28753.
22. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 643, спр. 346, 13 арк.
23. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 861, спр. 259, Ч. I, 215 арк.

SUMMARY

The activity of local government of Right-bank Ukraine on Polish question in the early XX century are investigated. The conclusion that Russian politics toward Polish project was ineffective, which was accompanied by the legal restrictions of Poles and Catholic Church, is done.

Key words: national policy, Polish question, national project, national practices, Right-bank Ukraine.

АННОТАЦІЯ

В статті проаналізована діяльність місцевої адміністрації Правобережної України по польському вопросу в началі ХХ в. Сделан вывод о неэффективности російської політики по протидієві польському проекту, котра супроводжувалась правовими обмеженнями поляків і католицької церкви.

Ключевые слова: національна політика, польський вопрос, національний проект, національні практики, Правобережна Україна.